

УДК 811.161.2'27-112"1939/1945"
DOI: 10.31558/1815-3070.2022.44.8**ФРАГМЕНТИ З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
СУСПІЛЬНІ ФУНКЦІЇ НА ЕТНІЧНО ЗМІШАНИХ ЗЕМЛЯХ
ГЕНЕРАЛЬНОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ (1939 – 1945)**

Стаття присвячена розкриттю мовної повсякденності автохтонних українців на території поверсальської Польщі. В основу аналізу покладено теоретичні положення історичної соціолінгвістики, зокрема соціології мови, про розкриття соціальної історії мови на підставі висвітлення функцій мов. Базу даних становлять більше 400 металінгвістичних доказів про демографічні, культурні та комунікативні показники вжитку української мови як мови національної меншини. Ці одиниці аналізу зібрані з 40 різножанрових джерел, тематично пов'язаних із Генеральною губернією. Застосовані елементи дискурс-аналізу, біографічний, зіставний та метод соціолінгвістичної інтерпретації. Сформований соціокультурний підхід дозволив отримати нові результати. Виявлено, що, крім засобу міжособистісної комунікації, українська мова почала реалізувати нові функції – як мова освіти та навчальний предмет, мова в богослужінні, церковному діловодстві та єдності православних вірян-українців. Отримані результати сприяють розбудові типологічного підходу до мовних ситуацій, пов'язаних із функціями української мови в роки Другої світової війни.

Ключові слова: : історична соціолінгвістика, соціальна історія української мови, українська мова як мова меншини, соціолінгвістичний портрет носіїв мови, ставлення до мови, функції мови.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Предметна сфера історичної соціолінгвістики, методологія якої сьогодні активно розвивається (Ткаченко 1992; “The handbook of historical sociolinguistics” 2012; Auer et al 2015; Nevalainen 2015 та ін.), передбачає увагу до соціальної історії мов. Щодо матеріалу української мови це означає вивчення її статусу і функцій у різні періоди та в різних адміністративно-політичних формаціях – наприклад, під час Другої світової війни на території квазідержавного утворення Генеральна губернія (Гг). Її межі визначав “Договір про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною”, підписаний у Москві 28.09.1939 р. (Лисенко, Пилявець 1939; Пастернак 1968: 246). Спершу в склад Гг потрапили 4 дистрикти ІІ Речі Посполитої, зокрема Люблінський, Краківський, Варшавський і Радомський. Населення цих територій становило 1 200 тис., з них близько 750 тис. були автохтонні українці (Карпус 2006: 191). На період осені 1939 р. вони проживали на Лемківщині, Холмщині і Підляшші, частині Посяння (Перемищина, Ярославщина) і “дрібних смужках” Галичини коло Холмщини. Представники української меншини з різних частин Гг відзначалися різним національним світоглядом і мовним ужитком (Кубійович 1975: 19–20). З 1 серпня 1941 р. гітлерівська влада приєднала до Гг п'ятий дистрикт, Східну Галичину, тобто Львівську, Дрогобицьку, Станіславську (тепер Івано-Франківську) та

Тернопільську області. Закономірно виникають дослідницькі питання про соціальні характеристики носіїв української мови як меншинної, про політичних акторів, які на зібраних воєдино територіях ГГ визначали тенденції в розвитку статусу і суспільних функцій мови, та про особливості реалізації цих функцій у конкретних сферах повсякденного життя українців. Відповіді на ці питання не тільки висвітлять невідомі фрагменти соціальної історії української мови, але й доповнять дослідження суспільних функцій української мови під час II Світової війни в Райхскомісаріаті Україна (Matsyuk 2021).

Аналіз дослідження проблеми. Вивчення повсякденного життя української меншини в роки війни на території ГГ розпочали історики, які вже розкрили вплив політики окупаційної влади на українсько-польські стосунки (Лисенко 2012; Карпус 2006: 191), культурне та економічне становище українців (Кубійович 1975; Паньківський 1965; Антонюк 1999), умови життя на окремих територіях, як, для прикладу, в Галичині (Кучер, Стефанюк 2011) чи в окремих населених пунктах (Голик 2011) та ін.

Аналізуючи проблему, важливо врахувати, що в умовах суворої регламентації всіх сфер повсякденного життя окупаційний режим у ГГ усе ж не був таким жорстоким, як у Райхскомісаріаті Україна. У спогадах очевидців можна знайти інформацію, що українське населення (для прикладу, в Галичині) мало краще становище в порівнянні з українцями Райхскомісаріату чи навіть польським населенням Генеральної губернії. Умовно підтримуючи меншину, гітлерівська влада поглиблювала міжетнічне протистояння між представниками двох народів (Armstrong 1980; Паньківський 1965: 12), мови яких, звісно, мали різну суспільну вагу. Одна з них ще зовсім недавно реалізувала статус офіційної в самостійній державі II Річ Посполита, друга ж у ній була мовою найбільшої національної меншини.

Оскільки **мета** статті – дослідити функції української мови на території Генеральної губернії в роки війни, то **завдання** полягають у розкритті соціолінгвістичного портрета української спільноти (1), вивченні ставлення окупаційної влади та українських сил до мовного життя українців (2), виокремленні тенденцій у реалізації суспільних функцій української мови в різних сферах життя спільноти (3).

За **об'єкт аналізу** обрано функції української мови як меншинної на змішаних етнічно територіях в екстремальних умовах Другої світової війни. За **предмет аналізу** послужили демографічні, культурні та комунікативні показники реалізації функцій мови до і після 1939 р., ставлення до мовних питань представників окупаційної німецької влади та української інтелігенції, приклади відродження українськомовних практик у суспільному житті українців, зокрема в школі, Церкві чи адміністрації. Обговорення в ГГ питань, пов'язаних із реалізацією функцій мови української меншини, постає як комунікативний процес, в якому в ролі адресантів брали участь гітлерівська влада і сформована за згодою з нею легальна група українських діячів. Серед них були представники

наукової, світської та церковної інтелігенції, які в обмежених умовах дозволів німецької влади діяли в інтересах культурного розвитку українців.

Фактичний матеріал та методи аналізу. Базу даних сформували більше 400 металінгвістичних доказів (одиниць аналізу) про суспільний вжиток української мови: кожен з них, як носій текстової інформації про демографічні, соціальні та комунікативні показники мовного вжитку, зафіксований у тематично пов'язаних із Генеральною губернією джерелах про повсякденне життя представників української спільноти до і під час II Світової війни. Одиниці аналізу зібрані з опублікованих у різні роки *спогадів* офіційних, адміністративних, культурних та громадських діячів (Всегоренко 1940; Дзюбина 1995; Кедрин 1976; Крип'якевич 2001; Кубійович 1970; Кубійович 1985), зі *спогадів* звичайних людей (Боровик 2014; Бухало 2014; Карватюк-Пусько 2014; Колянчук 2014; Холевчук-Кіндерська 2014; Салюк 2014; Грінвальд 1968), з *історичних досліджень* учасників подій (Власовський 1975; Власовський 1951; Дорошенко 1940; Кубійович 1975; Кубійович 1983; Ольхівський 1950; Паньківський 1965; Пастернак 1968), *публіцистичних* праць (Номо Politicus 1940). Також використано опубліковані архівні “Документи з фонду Володимира Кубійовича” 2015 р. і “Статут про тимчасову управу православних парохій в Люблинському дистрикті” 1940 р., періодичні видання 1941-1943рр. (9 дописів до “Холмської землі” і 3 до “Краківських вістей”; три номери “Українського православного вісника”), проповіді архієпископа Холмсько-Підляської єпархії Іларіона (“Митрополит Іларіон” 1963) та листування Івана Огієнка (“Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968)” 2001) та ін.

В основу аналізу покладено соціолінгвістичний підхід до історичного матеріалу з площини соціології мови (не інтерактивної чи варіаційної соціолінгвістики), він дозволяє брати до уваги металінгвістичні докази мовного вжитку (див. Nevalainen 2015: 245). Водночас у роботі враховано зв'язок повсякденного життя носія мови з комунікацією, тобто комунікативною дією як сумою спільних видів взаємодій (Хабермас 1996: 84–90), з “озвичненням” будь-якої людської діяльності, яка повторюється, із суспільством як суб'єктивною реальністю (Бергер, Лукман 1995: 61–70), а також взаємодію між вжитком мови та свідомими і несвідомими виявами ідентичності та соціальних відмінностей її носіїв (Auer et al. 2015: 9). Для отримання результатів використано положення Празької лінгвістичної школи про роль спланованого втручання в розвиток мови (Navránek et al. 1935: 1–7; “Planned intervention” 131), характеристику повсякденного життя українців в II Речі Посполитій (до 1939 р.) та в роки II Світової війни на території Гг у працях істориків (Антонюк 1999; Карпус 2006; Косик 1993; Макар 2006; Макар, Горний, Макар 2014; Макар, Горний, Макар 2015; Рубльов 2012; Руда 2019; Тимошик 2013, 2019 та ін.).

Методи аналізу охоплюють елементи дискурс-аналізу, біографічний, зіставний, соціолінгвістичної реконструкції та метод соціолінгвістичної інтерпретації.

Наукова новизна, теоретична і практична цінність отриманих результатів. Питання функцій української мови в Другу світову війну на території Генеральної губернії ще не були об'єктом аналізу в соціолінгвістиці. Вивчення цієї проблеми продовжує характеристику української мови як меншинної (Мацюк 2021а, 2021б, 2021в) і наближає до обґрунтування типології мовних ситуацій, пов'язаних із українською мовою в роки II Світової війни.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження Соціолінгвістичний портрет української меншини. Автохтонне українське населення всієї ГГ до і після 1939 р. проживало (за винятком Східної Галичини 1939–1941 рр.) у міжвоєнній Польщі. Її влада будувала міцну моноетнічну державу й була зацікавлена в суспільних функціях польської мови. Оскільки українська спільнота століттями селилася на розтягнутій майже на 1000 км і не завжди суцільній території (Кубійович 1970: 42), то її щоденне життя протікало в різних мовних ситуаціях. Наприклад, на Лемківщині у школах влада запровадили т. зв. “лемківську мову” (шкільний буквар мав додатки польських і російських слів), українських дітей навчали польські вчителі, педагогів-українців відправили на інші території, у греко-католицькій церкві панували русофільські тенденції, їх підтримувала читальня Качковського, звідси стають зрозумілими відмінності мовного вжитку носіїв лемківської говірки та освічених українськомовних адресатів (Дзюбина 1995: 31–35). На території Холмщині з 720 тис. населення 220 тис. були українцями, ще 160 тис. сполонізувалися, цьому свого часу посприяли колонізаційно-ревіндикаційна акція, коли адміністрація в місцях поселення українців забирала і розвалювала православні церкви, примушуючи носіїв мови переходити на католицьке віросповідання, а також відсутність українських шкіл (Рубльов 2012; Руда 2019). На Посянні 60 тис. українців не вживали українську мову, розмовляли польською, єдиним осередком українства був Перемишль (Кубійович 1975: 23–26). Діти 3727 тис. українців Галичини в міжвоєнні роки відвідували 6 міських державних шкіл з українською мовою викладання і 491 польську школу (за умови, що все населення становило 5 924,1 тис. осіб); у 1931 р. одна українська гімназія припадала на 230 тис. українців, а одна польська гімназія – на 16 тис. поляків. На Холмщині, Підляшші і Поліссі взагалі не було початкових українських шкіл (Руда 2019: 211–219). Складною була ситуація і з вищою освітою. За спогадами Івана Крип'якевича, “Львівський університет під польською владою дістав назву ім. Яна Казимира і був цілком сполонізований; скасовано українські катедри, які з важким трудом ми добули за Австрії; професори-українці не хотіли викладати по-польськи і їх позбавлено посад. У перших роках до університету мали вступ тільки студенти, що відбули службу у польським війську, через те українці не могли вчитися в університеті” (Крип'якевич 2001: 118). Тобто українська мова як меншинна, в основному, реалізувала тільки функцію міжособистісної комунікації її носіїв, оскільки суспільні функції були за польською мовою.

Потрібно звикнути до думки, що єдині показники щодо кількості українського населення відсутні. До 1939 р. об'єктивна інформація не була

відома ні польському громадянству, ні міжнародній спільноті (Homo Politicus 1940: 56–157). За німецькою статистикою, у Люблінському дистрикті на період 1939 р. було 467 тис. українців, у Краківському – 252 тис., у Варшавському – 21 тис., у Радомському – 4 тис. осіб. У Східній Галичині на території Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств у складі II Речі Посполитої проживало 5 924 100 осіб, з яких 3727 тис. вживали українську мову (64,1%), а 16 300 (0,3%) розмовляли польською (Кубійович 1983). Відомі й уточнення канадського вченого Мирослава Іваніка: до приєднання Галичини все населення ГГ становило 12,5 млн. осіб, серед них 725 тис. українців, крім цього було ще 100 тис. українців з часу еміграції УНР та найновіших втікачів з Волині та Галичини; після приєднання Галичини населення ГГ виросло до 17 млн. осіб, з них 10 млн. становили поляки, а 4 млн. – українці. Тобто з 1941 р. українське населення було другою національною групою в Генеральній губернії як адміністративному утворенні (Іванік 2010: 212).

За віросповідним складом у складі ГГ (без Галичини, де, в основному, проживали українці греко-католицького та рідше римо-католицького віросповідань) українських греко-католиків було 310 тис., православних – 240 тис.*; крім того, на Холмщині і Підляшші проживало 180 тис. римо-католиків українського походження (калакути), у Галичині 10 000 українців теж ходили до костелу; на Лемківщині серед українців було 18 тис. православних (Кубійович 1975: 287).

Цікаво, що в роки ГГ склад носіїв української мови як великої етнічної групи постійно змінювався, тому що після встановлення радянсько-німецького кордону в 1939 р. почалося переміщення українців з підрадянських територій. Наприклад, до кінця 1939 р. на Холмщину прибули втікачі від радянського режиму з Волині, тому в повітах зросла частка українського населення: у Грубешівському повіті вона становила 40%, у Володавському – 30%, у Холмському – 23%, у Білгорайському – 18%. Зрозуміло, що знання рідної мови в українців з різних територій ГГ було неоднакове. Так, у Краківському дистрикті на Лемківщині серед 200 тис. українців 18 тис. вірних були прихожанами Православної церкви, де панували російські та польські впливи; на Посянні проживало 60 тис. українців-католиків з польською мовою як розмовною (Кубійович 1975: 24–26) та ін.

Українці, в основному, займалися сільським господарством, частка освіченого населення була невеликою. Зміни в соціальній, культурній та мовній характеристиці меншини розпочалися, як не парадоксально, після приходу німецької окупаційної влади (Паньківський 1965: 15).

Ставлення окупаційної влади до культурно-історичного розвитку українців ГГ і спроби українських сил працювати в окупаційних умовах. У спогадах В. Кубійовича ставлення до українців ілюструють слова одного із представників німецької адміністрації Генеральної губернії Ф. Арльта,

* Цифру 240 тис наводить В. Кубійович, польський історик З. Карпус подає 241 тис. православних напередодні червня 1941 р. (Карпус 2006: 196).

начальника підвідділу для справ населення і суспільної опіки: “...Якби дістав наказ знищити вас (тобто українців – Г.М.), виконав би його. Майте це на увазі”. І все ж у контексті брутальної поведінки окупаційної влади (Кедрин 1976) металінгвістичні докази мовного вжитку українців відображають певні тенденції в розбудові функцій української мови на територіях, де проживали її носії.

З приходом німецької окупаційної влади в 1939 р. офіційною мовою в ГГ стала німецька, оголошення виходили німецькою і польською, німецькою та українською мовами. Представники української меншини мали труднощі у зв'язку із незнанням німецької мови (Кубійович 1975: 46). Однак втікачі з підрадянських територій, в основному з середовища української інтелігенції, добре знали німецьку мову, і це серйозно підтримувало розбудову українського життя в ГГ.

Візит до Холмщини губернатора Г. Франка був у листопаді 1939 р., українські діячі на зустрічі з ним засвідчили, що в ГГ проживає 500 тис. українців. На думку польських істориків, саме тоді в німців зародився план про використання українців у боротьбі проти поляків. У 1939 р. німецька влада дала дозвіл на урочисте святкування річниці створення незалежної України в роки Визвольних змагань, де українці вперше за багато років заспівали свій гімн (Карпус 2006: 193). У заяві від 12 квітня 1940 р. губернатор спершу стверджував, що не може бути великої організації для підтримки суспільного життя української спільноти, однак вже 3 травня 1940 р. конкретизував, що українці можуть мати свою церкву, культурні організації, організації самопомогли та ін. (Карпус 2006: 192).

Нацистська влада як політичний актор і модератор міжетнічної комунікації *українці – поляки* надала українській меншині право на єдину легальну і підконтрольну німецькій окупаційній владі громадську установу – Український Центральний Комітет (УЦК). Його очолив звільнений в 1939 р. від викладання в Ягеллонському університеті доктор Володимир Кубійович, відомий у Польщі та за її межами науковець, автор праць із антропогеографії та географії України¹(Кубійович 1970: 4–35). Мета роботи УЦК і його 12 підрозділів, тобто Українських допомогових комітетів, полягала не тільки в організації мережі українськомовних шкіл, закладів дошкільної освіти чи церковного життя. Комітет вирішував питання, пов'язані з радянськими полоненими-українцями, голодом та українським видавництвом і прагнув зберегти українські інтелектуальні сили, які зібралися в ГГ, рятуючись від радянської влади (Кубійович 1985: 100–102, 157). УЦК та його підрозділи єдині боронили інтереси українців у складних окупаційних умовах (Кубійович 1985: 168). Статут цієї організації зазначав, що для комунікації між дочірніми організаціями УЦК використовує українську мову, а для зв'язку із німецькою владою – тільки німецьку (Кубійович 1975: 115).

¹ У спогадах В. Кубійович розкривав етапи свого життя: виходець з пограниччя західної Лемківщини, після закінчення гімназії був жовніром Української Галицької армії в 1918-1919 рр.; закінчивши навчання в Ягеллонському університеті в Кракові, а пізніше зробивши докторат, у 1928 р. став доцентом антропогеографії Східної Європи; як науковець, виступав на різних конференціях у Львові, Берліні, Римі, Софії; його праці розкривали статистичні маніпулювання польських переписів населення і зосереджувалися навколо української проблематики – географії України.

Адресантами політичної комунікації про мовні та релігійні права українського населення в ГГ стали українські науковці, учителі, інженери, підприємці. Для прикладу, у складі УЦК був проф. Іван Зілинський, визначний фонетист і діалектолог, викладач (з 1926 р.), а пізніше професор Краківського університету, уродженець Лемківщини. Краківському комітетові підпорядковувався Комітет Холмщини і Підляшшя. Працювати було важко: німці не затверджували офіційно організації, бо тоді це було б юридичне визнання української національної групи (цього німецька влада свідомо уникала через договір з СРСР). І все ж діяльність комітету змогла підпорядкуватися важливій меті – розбудові мовно-культурного життя та фізичному і моральному збереженню української еміграції з різних частин підрадянської України (Кубійович 1970: 35, 40).

Нові тенденції в розвитку суспільних функцій української мови. На територіях, де функціонувала українська мова як мова найбільшої меншини ГГ, не всі носії знали грамоту. Наприклад, на Холмщині і Підляшші більше 500 000 осіб були неписьменні, потрібно було організовувати курси, тому УЦК закликав освічених українців учити грамоті інших. Складним було і питання про Православну церкву. Населення Холмщини, Підляшшя і Лемківщини хоч і жило під опікою полоно- й москвофільської православної ієрархії, однак уже з перших днів почало виявляти стихійний рух до відновлення свого церковного життя українською мовою (Дорошенко 1940:62–63).

Українська мова як мова навчання, навчальний предмет та засіб міжособистісної комунікації в школах. За спогадами, українці стихійно почали організовувати своє шкільництво (Кубійович 1985: 172). Німецька влада, намагаючись привернути українську меншину на свій бік, теж дала дозвіл на організацію шкіл для німців і ненімців. До німецьких шкіл ходили діти німців та фольксдойче (тих, хто мав німецьке коріння), у ненімецьких школах у різні зміни навчалися поляки та українці, тут рідна мова учнів була мовою навчання. Представники українських організацій у питанні освіти вимагали від влади визнати українські приватні школи державними, зарахувати до них інспекторів, заснувати нові фахові школи і гімназію в Холмі. У березні 1940 р. в Кракові відбувся навіть перший культурно-освітній з'їзд, який розглянув питання підручників, шкільних програм, дошкілля, позашкільної україномовної освіти (Кубійович 1975: 78–79) і сформулював завдання надати кожній українській дитині шанс на навчання українською мовою.

У 1940 р. розпочали свою роботу 876 шкіл (а це 87 600 учнів, 1 320 вчителів); у 1941 р. кількість шкіл зросла до 929. Навчанням охоплено 95% українських школярів різного віку, вперше для Холмщини і вдруге після короткотривалої спроби в 1918 р. для Підляшшя (Карпус 2006: 194, Колянчук 2014: 446–447). Для порівняння: до 1939 р. на всій території міжвоєнної Польщі було 18 українських шкіл і біля 100 двомовних (українсько-польських); у Бересті (Полісся) короткотривало працювала єдина в міжвоєнній Польщі українська народна школа імені О. Стороженка (Власовський 1951: 1), а українське населення Холмщини та Підляшшя не мало жодної школи, де б викладали українську мову навіть як навчальний предмет.

У Холмі та в Ярославі було дві гімназії, 14 професійних шкіл і 16 середніх фахових шкіл. Правда, окупаційна влада дозволила створювати лише народні і професійні школи, вимагала усунути всі патріотичні моменти зі змісту програм та підручників і не дозволяла відкривати середніх та високих закладів, а в наукових установах українці могли займати лише допоміжні посади (Кубійович 1975: 199–200, 205).

Потрібна була велика праця українських сил, щоб подолати попередні асимілятивні впливи. Коли в Холмі відкрили українську гімназію, то тут на перервах спершу лунала польська мова, оскільки діти тільки з батьками розмовляли українською мовою². Молодь Холмщини і Підляшшя ніколи не мала можливостей використовувати писемну форму української мови, тому українські організації створили в 1941 р. 31 навчальний курс для опанування грамоти, його відвідали більше 3000 осіб (Кубійович 1975: 242).

Кожна місцевість мала свої мовно-релігійні та освітні проблеми. Вперше опублікований у 2015 р. архівний документ – звіт про службову поїздку (з 6 грудня 1940 р. до 2 січня 1941 р.) представника УЦК з інспекцією мовно-культурної роботи і з метою вирішення проблем відродження української меншини (“Документи з фонду”: 436) – відкриває секрет успіху в роботі УЦК як адресанта політичної комунікації про мову. Українські діячі цілеспрямовано вивчали потреби українського населення, організовуючи зустрічі представників УЦК з учителями та інтелігенцією, а потім намагалася вирішувати проблеми в складних умовах окупаційного режиму. Згаданий архівний документ фіксує особливості реалізації функцій української мови в різних населених пунктах.

Українська мова як мова богослужіння, діловодства та єдності вірян. Про тенденцію впровадження української мови в релігійне життя українців переконливо свідчать металінгвістичні докази, пов’язані з характеристикою мовного вжитку в Православній церкві.

Потрібно врахувати, що з приходом німецької влади віряни цієї церкви опинилися на двох територіях. Варшавсько-Холмська єпархія на чолі з митрополитом Діонісієм залишилася в Гг, а Волинська, Поліська і Гродненська єпархії, які перебували під радянською владою з 1939 р. до 22 червня 1941 р., потрапила в склад Райхскомісаріату з центром у Рівному. Окупаційна влада Гг не могла мати довіри до митрополита Діонісія, тому що він виступив з протинімецьким посланням до православних вірян Польщі напередодні німецької окупації. Цим скористалися росіяни Варшавської колонії, які запросили єпископа Серафима (Лядде), очільника кафедри Російської зарубіжної церкви в Берліні та Відні, до Варшави. У такий спосіб російські сили, насправді зовсім незначна частка етнічних росіян на території Гг, сподівалися, що зможуть ліквідувати автокефалію, отриману Православною церквою Польщі в 1924 р. від Константинополя і що підпорядкують цю Церкву Синодові Російської Зарубіжної церкви (Пастернак 1968: 179).

² Правда, були села біля м. Холм, де польську мову вживало і доросле православне українське населення (Ольхівський 1950: 125–126).

Архієпископ Лядде приступив до керівництва Православної церкви в ГГ, однак, як показало життя, це було непросто. Якщо за часів міжвоєнної Польщі українці становили 70% у складі православних вірян, то в ГГ їх було вже 95%. Українці, усвідомивши свою кількісну перевагу щодо білорусів та росіян, намагалися використати цей свій шанс для українізації Польської Автокефальної Православної Церкви.

Український курс у ній розпочався стихійно вже наприкінці 1939 р. За спогадами, спочатку проти зросійщеного православного обряду виступили віряни 171 парафії (Колянчук 2014: 448). У 1940 р. по селах почали відбуватися богослужби українською мовою, наприклад, як на Грубешівщині та в одному селі Холмського повіту. Є інформація, що віряни 183 парафій вже молилися рідною мовою. Тому напрошується порівняння з 1919–1937 рр., коли українці мали богослужіння тільки в 51 парафії (Макар та ін. 2014: 215).

Зрозуміло, священники хоч і враховували настрої вірян, однак не всі з них могли відразу відправляти церковнослов'янською мовою з українською вимовою, адже раніше літургія церковнослов'янською мовою з російською вимовою супроводжувалася польськомовною проповіддю. Очевидець фіксує зміни в мові богослужіння на таких прикладах: “Грубешівський панотець і диякон, обидва українці, все-таки не позбулися цілком московської вимови церковно-слов'янської мови, хоч отець виголосив проповідь гарною українською мовою”; або: “Церковні старшини, що в часі богослуження збирали по прийнятому звичаю датки на церкву від вірних, висловлювали подяку словом „дякую”. Галицькі впливи на мешканців Грубешова помітні на кожному кроці. А в тім нічого дивного: вплив українського свідомого елемента з півдня в Грубешові й околиці значний” (Всегоренко 1940: 36–37).

У квітні 1940 р. губернатор заявив про передачу українцям Холмського собору і про можливість висвяти трьох єпископів для розвитку Української Православної Церкви (Кубійович 1975: 82). У день передачі Холмського собору від римокатоликів до православних українських вірян 19 травня 1940 р. відбулася перша літургія живою українською мовою, яку відслужив митрополит Іларіон (Іван Огієнко).

На черзі була офіційна українізація богослужби у всіх православних парафіях Холмщини і Підляшшя. Про це свідчить перша версія Статуту Церкви, який затвердила німецька влада. “Статут про тимчасову управу православних парохій в Люблинському дистрикті” підписав у Берліні 15 травня 1940 р. архієпископ Серафим (Лядде)*, пізніше, 19 травня 1940 р., у Холмі від українського духовенства документ підписали о. протопресвітер Іван Левчук (адміністратор Православної церкви на Холмщині), о. протоєрей Гаврило Коробчук (парох у с. Бончі Красноставського повіту), о. декан Микола Малюжинський (парох і декан у Томашеві), о. Дмитро Максимяк (парох в Ощеві Грубешівського повіту), останнім на оригіналі Статуту поставив підпис німецький посадовець д-р Зіберт у Кракові

* Архієпископ Серафим (Лядде) тимчасово очолював Православну церкву на території ГГ з 22 листопада 1939 р., перебуваючи в Берліні.

21 травня 1940 р. Це був перехідний закон щодо Церкви, текст якого формулював про “законну можливість повної українізації богослужбової мови” (“Статут про тимчасову управу” 7).

Параграф 23 Статуту утверджував новий статус української мови – як офіційної мови церковної влади Православної церкви Гг (у тексті вживався термін *урядова мова*): “Українська мова є урядовою мовою всіх властей, урядів та установ Православної Церкви в люблинському дистрикті”. Нові функції української мови передбачали, що посадовці з найвищих правлячих органів, зокрема адміністратор, генеральний вікарій і члени Церковного управління, зобов’язані вживати українську мову.

Параграф 24 присвячувався мові богослужінь, що могли реалізуватися за моделями: *церковнослов’янська з українською вимовою літургія та україномовна проповідь або україномовні літургія і проповідь* (дослівно: “У церквах люблинського дистрикту Богослужбу відправляється в церковнослов’янській мові з українською вимовою, а проповіді виголошується в українській мові. Є дозволене читання в українській мові”). Параграф 30 Статуту розкривав роль україномовного церковного органу Церкви (“Адміністратор, генеральний вікарій і Церковне Управління видають свій орган в українській мові”).

З 21 травня 1940 р. готувався повний Статут і він уже був на розгляді в Генерал-губернаторстві як новий внутрішній статут Православної церкви в дистриктах Люблін і Краків. Окупаційна влада вимагала, щоб проєкт стосувався вірних усієї Генеральної губернії, тобто і Надбужанщини та частини населення Лемківщини. Все це мала бути самостійна єпархія з центром в Холмі. За приписами Статуту, Собор єпископів у складі тільки українців ставав верховною владою Православної церкви в Гг.

Українську мову почали використовувати в церковному діловодстві. Наприклад, коли Холмщина і Підляшшя до 1914 р. були в складі Російської імперії, метричні книги заповнювалися російською мовою, в часи II Речі Посполитої 1918–1939 рр. – польською мовою (Макар, Горний, Макар 2014: 787–789). У 1939–1944 рр. в Польській автокефальній православній церкві (назва з 1938 р.) діловодство вже велося українською мовою і метричні книги стали українськомовними.

Українська мова посилювала єдність вірян з Церквою, що ставала провідником української ідентичності.

Українська мова в інших сферах культурного життя української спільноти. У Гг почав працювати український театр. Коли його керівник Назар Обідзінський дізнався про потребу театру в Холмі, то колектив, організований у 1921 р., переїхав з Варшави до Холму (підкреслюю, що до 1939 р. польська адміністрація не допускала виступів акторів у Галичині, Холмщині та Волині). Зі спогадів акторки Мілени Грінвальд відомо, що театр отримав назву “Народний театр українського освітнього товариства в Холмі”. Він ставив історичні п’єси українських авторів: “Тарас Бульба”, “Мазепа”, “Маруся Богуславка”, “Кума

Марта”, “Нечай”, “Запорожець за Дунаєм”, “Наталка Полтавка”. Жителі містечок і сіл любили вистави, особливо молодь. Актори розуміли, що театр працює для відродження Холмщини (її вони в 1944 р. покинуть перед наступом радянських військ, див.: Грінвальд 1968).

Німецька влада не підтримала відродження “Просвіт” (це виглядало б як відродження традиції), але дозволила створити Українські освітні товариства по селах. Хоча статuti товариств окупаційна адміністрація уклала без участі українських представників і затвердила в липні 1940 р., діячі цих товариств, які розпочали роботу в вересні 1940 р., вважали свою працю продовженням заснованої в липні 1917 р. “Холмської Просвіти”. У 1940 р. українська меншина отримала дозвіл на видання періодичного часопису “Краківські вісті” (“25 літ культурно-освітньої праці” 5). Хоча газета зазнавала серйозної цензури, вона не була “німецькою газетою українською мовою, але українською газетою, редагованою в німецькій дійсності” (Кубійович 1975: 276).

Закономірно, що в умовах розбудови мовно-культурного життя виник запит на українську друковану продукцію, тому УЦК створив “Українську видавничу спілку з обмеженою порукою”. Для потреб школи в 1939 р. вийшов буквар (15 000 прим.), до червня 1940 р. – ще 5 читанок для народних шкіл та інші підручники. Правда, цензура перед виданням викинула майже всю інформацію з історії України (Кубійович 1975: 207, 252). У цілому видавництво працювало для дошкільнят, учнів, молоді, селян та інтелігенції. Окупаційна влада не дозволила створення інших видавництв, у тому числі і релігійних, як і заборонила проф. І. Огієнкові продовжувати видавати його журнал “Рідна мова”, він виходив тільки у 1933–1939 рр.

Ще один штрих до функцій української мови: за рішенням губернатора, у Краківській області з лютого 1943 р. замість польської мови в судах введено в статусі офіційної українську мову, зміни поширювалися на окружний суд у Перемишлі, відділ перемишльського окружного суду в Сяноці, міські суди в Балигороді, Бірчі, Буківську, Добромилі, Ліську, Літовищах, Мушині, Гижанковичах, Перемишлі, Риманові, Сяноці, Синяві та Устрика (“Українська урядова мова” 9).

Очевидець зафіксував зміни в громадському просторі населених пунктів, зокрема відродження українськомовних практик в Холмі та Грубешові (південна Холмщина) (Всегоренко 1940: 35–36).

Змінювався і сам носій української мови, особливо на Підляшші. До населення приходило і міцніло усвідомлення своєї української ідентичності. Наприклад, український мовознавець, доктор філологічних наук, професор Петро Дудик (з с. Косинь Володавського повіту) зазначав: вийшовши з польської школи, в якій заборонялося навіть під час перерв розмовляти українською мовою, він дізнався, що є українцем, аж у 1942 р., коли став учнем Холмської гімназії, де історії навчав Мирон Кордуба. Причина була в тому, що свого часу російська та польська влади свідомо уникали поняття “українець”, носіїв української мови називали *тутейшими* / *тутешніми*, тобто без зазначення національності (Макар та ін. 2014: 138). І це настільки глибоко увійшло у

свідомість людей, що приїжджу в роки війни українську інтелігенцію, яка здійснювала культурно-освітню роботу на Холмщині та Підляшші з кінця 1939 р., самі холмщани називали спершу “українцями” (“українці роблять те й те”, “українці приїхали до нас”), і потрібен був час, щоб переконати “тутешніх”, що вони такі ж самі українці, як і ті, хто до них приїхав (Ольхівський 1950: 126).

Висновки. Здійснений аналіз металінгвістичних доказів про мовний вжиток представників української спільноти Генеральної губернії під час II Світової війни дозволив отримати перші результати щодо соціолінгвістичного портрета носіїв української мови, вияву ставлення нацистської влади й українських сил до культурного розвитку українців взагалі і мови зокрема, а також про нові тенденції в реалізації суспільних функцій української мови як меншинної.

З’ясовано, що загальноприйняті показники демографічного складу українців у різних частинах II Речі Посполитої до 1939 р. відсутні, українці належали до сільського прошарку, представників інтелігенції було небагато. Населення не мало доступу (за винятком Галичини) до шкільної освіти українською мовою через наміри державної влади впровадити в усі сфери суспільного життя польську мову. Українська мова як меншинний код реалізувала тільки функцію засобу міжособистісної комунікації. З початком німецької окупації в 1939 р. українськомовне населення ГГ збільшилося у зв’язку з напливом утікачів з підрадянської України і насамперед Галичини, у ньому виразно зросла частка інтелігенції. Поступово повсякденна суспільна комунікація українців ГГ почала протікати в умовах німецько-українсько-польської тримовності із виразним збільшенням українськомовних практик.

Гітлерівська влада вирішила поглибити міжетнічне протистояння між українцями та польським населенням, що становило більшість, тому дала українській спільноті можливості розвитку мовно-культурного життя. Воно відбувалося завдяки діяльності представників єдиної легальної, дозволеної німецькою владою організації – Українського Центрального Комітету.

За перемогу українських сил потрібно вважати розширення сітки нововідкритих українських шкіл та початок українізації Православної церкви. Ці процеси посприяли розбудові суспільних функцій української мови.

У школах українська мова почала виконувати функцію мови навчання, стала самостійним предметом та засобом міжособистісної комунікації учнів. Дорослі носії української мови вперше почали опановувати її писемну форму, а учнівська молодь вперше отримала шанс на навчання та на міжособистісну комунікацію рідною мовою в школі.

У Польській автокефальній православній церкві розпочалися богослужіння церковнослов’янською мовою з українською вимовою або тільки українською мовою, проповіді тільки українською мовою, діловодство велося українською мовою. За задумом українських сил, церква в майбутньому мала б трансформуватися в Українську автокефальну церкву. Також українська мова почала звучати в міському громадському просторі, в театрі, збільшилася частка українськомовних видань.

Отримані результати у висвітленні функцій української мови в роки Генеральної губернії – це лише перші кроки в розкритті цієї проблеми. Для продовження аналізу ознак мовного вжитку українців потрібно сформувати і проаналізувати нову базу даних – лексичних та граматичних показників українськомовних комунікативних практик, збережених у маловідомих джерелах.

Література

1. Антонюк, Н. В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939–1944 роки) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1999.
[Antoniuk, N. V. Ukrainiske kulturne zhyttia v Heneralnii Hubernii (1939–1944 roky) : avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / NAN Ukrainy. In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakivycha. Lviv, 1999.]
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. с англ. Е. Руткевич. М.: Медиум, 1995. 323 с.
[Berger P., Lukman T. Sotsyalnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsyologii znaniia / per. s angl. E. Rutkevich. M.: Medium, 1995. 323 s.]
3. Голик, Р. Й. Місто і війна: реалії та стереотипи періоду нацистської окупації в ментальності львів'ян. [В:] *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"* 693: Держава і армія. 2011: 216–222.
[Holyk, R. Y. Misto i viina: realii ta stereotypy periodu natsystskoi okupatsii v mentalnosti lvivian. [V:] *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha"* 693: Derzhava i armiia. 2011: 216–222.]
4. Іваник, М. Архів Українського Центрального Комітету в Кракові як джерело вивчення німецької окупаційної політики щодо українців в Генеральній Губернії. [В:] *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки* 15. 2010: 210–224.
[Ivanyk, M. Arkhiv Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu v Krakovi yak dzherelo vuvchennia nimetskoï okupatsiinoï polityky shchodo ukraintsiiv v Heneralnii Hubernii. [V:] *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozjka akademiia". Istorychni nauky* 15. 2010: 210–224.]
5. Карпус, З. Холмщина (Люблінський дистрикт) у роки німецької окупації. [В:] Україна – Польща: важкі питання: матеріали XI Міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" 10. Варшава, 26–28 квітня 2005. Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової "Тирса", 2006, 191–199.
[Karpus, Z. Kholmshchyna (Liublinskyi dystrykt) u roky nimetskoï okupatsii. [V:] *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia : materialy XI Mizhnarodnoho seminaru istorykiv "Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoï svitovoi viiny"* 10. Varshava, 26–28 kvitnia 2005. Varshava : Svitovyi soiuz voïniv Armii Kraiovoi "Tyrsa", 2006, 191–199.]
6. Косик, В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів : [б.в.], 1993.
[Kosyk, V. Ukraina i Nimechchyna u Druhij svitovij vijni. Paryzh – Niu-Jork – Lviv : [b.v.], 1993.]
7. Кучер, В., Стефанюк, Г. Окупаційний режим в дистрикті "Галичина". [В:] Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Київ: Наук. думка, 2011, 392–412.
[Kucher, V., Stefaniuk, H. Okupatsiinyi rezhym v dystrykti "Halychyna". [V:] *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia*. Kyiv : Nauk. dumka, 2011, 392–412.]
8. Лисенко, О. Етнонаціональна політика німецької окупаційної адміністрації та її вплив на сферу міжнаціональних відносин. [В:] *Національне питання в Україні 20–початку 21 ст.: історичні нариси*. Київ: Ніка-Центр, 2012, 358–383.

- [Lysenko, O. Etnonatsionalna polityka nimetskoï okupatsiinoï administratsii ta yii vplyv na sferu mizhnatsionalnykh vidnosyn. [V:] Natsionalne pytannia v Ukraini 20–pochatku 21 st.: istorychni narysy. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012, 358–383.]
9. Лисенко, О. Є., Пилявець, Р. І. Радянсько німецькі договори 1939. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Radiansko_nimetski_1939 (17.07.2022).
[Lysenko, O. Ye., Pyliavets, R.I. Radiansko-nimetski dohovory 1939.]
10. Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3 т. Чернівці : Букрек, 2014. Т. 2.
[Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty: u 3 t. Chernivtsi: Bukrek, 2014; 2.]
11. Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3 т. Чернівці: Букрек, 2015. Т. 3.
[Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttiakholmsko-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty: u 3 t. Chernivtsi: Bukrek, 2015; 3.]
12. Макар, Ю. Холмщина в роки німецької окупації. [В:] *Україна – Польща: важкі питання 10: матеріали XI Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”*. Варшава, 26–28 квітня 2005 р. Варшава: Тирса, 2006, 200–231.
[Makar, Yu. Kholmshchyna v roky nimetskoï okupatsii. [V:] *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia 10: materialy XI Mizhnar. seminaru istorykiv “Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny”*. Varshava, 26–28 kvitnia 2005. Varshava: Tyrsa, 2006, 200–231.]
13. Мацюк, Г. (а) До типології мовних ситуацій в історичній соціолінгвістиці. Мовна ситуація на Холмщині та Підляшші в 1815–1915 рр. [В:] *Мовознавство* 3. 2021: 19–37.
[Matsiuk, H. (a) Do typolohii movnykh sytuatsii v istorychnii sotsiolinhvistytsi. Movna sytuatsiia na Kholmshchyni ta Pidliashshi v 1815–1915 rr. [V:] *Movoznavstvo* 3. 2021: 19–37.]
14. Мацюк, Г. (б) Мацюк Г. Полонізація Православної церкви в II Речі Посполитій як комунікативний процес і категорія історичної соціолінгвістики: збірник наукових праць на пошану професора Таміли Іванівни Панько. Львів, 2021, 406–434.
[Matsiuk, H. (b) Polonizatsiia Pravoslavnoi tserkvy v II Rechi Pospolytii yak komunikatyvnyi protses i katehoriia istorychnoi sotsiolinhvistyka: zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Tamily Ivanivny Panko. Lviv, 2021, 406–434.]
15. Мацюк, Г. (в) Соціолінгвістичне “зчитування” світу повсякденності: мовні практики українців Холмщини і Підляшшя в Першу світову війну (1914–1918). [В:] *Мовознавство* 4: 17–44.
[Matsiuk, H. (v) Sotsiolinhvistychnе “zchytuvannia” svitu povsiakdennosti: movni praktyky ukraintsiv Kholmshchyny i Pidliashshia v Pershu svitovu viinu (1914–1918). [V:] *Movoznavstvo* 4: 17–44.]
16. Рубльов, О. Національне питання в II Речі Посполитій. Національне питання в Україні 20–початку 21 ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012, 264–282.
[Rublyov, O. Natsionalne pytannia v II Rechi Pospolytii. [V:] Natsionalne pytannia v Ukraini 20–pochatku 21 st.: istorychni narysy. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012, 264–282.]
17. Руда, О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30 рр. ХХ ст.: реалізація та рецепції. Львів, 2019. 800 с.
[Ruda, O. Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naseleння Halychyny v 20–30 rr. XX st.: realizatsiia ta retseptsii. Lviv, 2019. 800 s.]
18. Тимошик, М. С. (а) “Найперше наше спасіння – це служба народові”: головні змістові домінанти богословських студій митрополита Іларіона (Огієнка). [В:] *Іван Огієнко і сучасна гуманітарна наука Х: наук. збірник. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2013, 211–222.*

- [Tymoshyk, M. S. (a) “Naipershe nashe spasinnia – tse sluzhba narodovi”: holovni zmystovi dominanty bohoslavskykh studii mytropolyta Ilariona (Ohienka). [V:] Ivan Ohienko i suchasna humanitarna nauka X: nauk. zbirnyk. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi nats. un-t imeni Ivana Ohienka, 2013: 211-222.]
19. Тимошик, М. (б) Утиски української православної меншини в Польщі та роль Митрополита (Огієнка) в захисті своїх вірних. [В:] Православ'я в Україні : зб. за матеріалами ІХ Міжнародної наукової конференції “До 1050-річчя упокоєння святої рівноапостольної Ольги, великої княгині Руси-України та 30-річчя з часу відродження Київської богословської академії”. 20 листопада 2019 р. Київ, 2019, 212–223.
[Tymoshyk, M. (b) Utysky ukrainskoї pravoslavnoi menshyny v Polshchi ta rol Mytropolyta (Ohienka) v zakhysti svoikh virnykh. [V:] Pravoslavia v Ukraini : zb. za materialamy IX Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii “Do 1050-richchia upokoiennia sviatoi rivnoapostolnoi Olhy, velykoї kniahyni Rusy-Ukrainy ta 30-richchia z chasu vidrozhennia Kyivskoi bohoslavskoi akademii”. 20 lystopada 2019 r. Kyiv, 2019, 212–223.]
20. Ткаченко, О. Б. Проблемы диахронической социолингвистики. [В:] А. С. Мельничук (отв. ред.). *Методологические основы новых направлений в мировом языкознании*. Киев, 1992, 64-84.
[Tkachenko, O.B. Problemy diakhronicheskoi sotsyolinhvistiki. [In:] A. S. Melnychuk (otv. red). *Metodologicheskiye osnovy novykh napravlenii v mirovom yazykoznanii*. Kyev, 1992, 64 – 84.]
21. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації [В:] Ситниченко Л. *Першоджерела комунікативної філософії*. К.: Либідь, 1996, 84–90.
[Khabermas Yu. Komunikatyvna diia i dyskurs – dvi formy povsiakdennoi komunikatsii [V:] Sytnychenko L. *Pershchodzherela komunikatyvnoi filosofii*. K.: Lybid, 1996, 84–90.]
22. Armstrong, John A. Ukrainian nationalism. Second edition. Ukrainian Academic Press. A Division of Libraries Unlimited, Inc. Littleton, Colorado, USA. 1980. 361 s.
23. Auer, A., Peersman, C., Pickl, S., Rutten, G. et al. Historical sociolinguistics: the field and its future. [In:] *Journal of Historical Sociolinguistics 1(1)*. 2015: 1–12.
24. Havránek, B., Jakobson, R., Mathesius, V., Mukařovský, J. et al. Úvodem. [In:] *Slovo a slovestnost*. 1935; 1: 1–7 <<http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=1>> 16.12.2020.
25. Matsyuk H. Towards the typology of language situations in historical sociolinguistics: the development of language situation in Reichskommissariat Ukraine (1941–1943). [В:] Краснобаєва-Чорна Ж. (гол. ред.). *Лінгвістичні студії = Linguistics Studies 41*: зб. наук. праць. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2021: 283–300. DOI 10.31558/1815-3070.2021.41.29.
[Matsyuk H. Towards the typology of language situations in historical sociolinguistics: the development of language situation in Reichskommissariat Ukraine (1941–1943). [V:] Krasnobaieva-Chorna Zh. (hol. red.). *Linhvistychni studii = Linguistics Studies 41*: zb. nauk. prats. Vinnytsia: DonNU im. Vasyliia Stusa, 2021: 283–300. DOI 10.31558/1815-3070.2021.41.29]
26. Nevalainen, T. What are historical sociolinguistics? *Journal of Historical Sociolinguistics* 2015; 1, 2 <<https://www.degruyter.com/view/journals/jhsl/1/2/article-p243.xml>> 19.12.2020.
27. Planned intervention in language development. [In:] Josef Vachek (in collaboration with Josef Dubský). *Dictionary of the Prague School of Linguistics*, ed. by Libuše Dušková. John Benjamins Publishing Company Amsterdam/Philadelphia, 2003, 131.
28. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Ed. by Hernández-Campoy J. M., Conde-Silvestre J. C. Blackwell Publishing Ltd., 2012.

Використані джерела

1. № 548. Митрополиту Андрею Шептицькому. Холм, 14 листопада. [В:] Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968): у 2 т. Т. 2. Київ: 2001, 296.

- [№ 548. Mytropolytu Andreiu Sheptytskomu. Kholm, 14 lystopada. [V:] Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohienka (mytropolyta Pariona) (1907–1968) : u 2 t. Kyiv: 2001; 2, 296.]
2. Боровик, О. Серце стискає біль. [В:] Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи 2. Чернівці : Букрек, 2014, 287–296.
[Borovyk, O. Sertse styskaie bil. [V:] Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukrainsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty 2. Chernivtsi: Bukrek, 2014, 287–296.]
 3. Бухало, Г. Моя Холмщина. Спогади 1932–1944. [В:] Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи 2. Чернівці : Букрек, 2014, 300–311.
[Bukhalo, H. Moia Kholmshchyna. Spohady 1932–1944. [V:] Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukrainsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty 2. Chernivtsi : Bukrek, 2014, 300–311.]
 4. Власовський, І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т., 5 кн. Нью Йорк; Баунд Брук: Українська Православна Церква в США, 1975. Т. 4. Кн. 2. 417 с.
[Vlasovskyi, I. Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy. U 4 t., 5 kn. Niu York; Baund Bruk: Ukrainska Pravoslavna Tserkva v SShA, 1975. T. 4. Kn. 2. 417 s.]
 5. Власовський, І. Преосвященний Платон єпископ Рівенський і Кремянецький. [В:] *Волинь*. Рік І. Жовтень-листопад-грудень 1951 р. Нью Йорк, 1951. Ч. 2: 1.
[Vlasovskyi, I. Preosviashchennyi Platon yepyskop Rivenskyi i Kremianetskyi. [V:] *Volyn. Rik I. Zhovten-lystopad-hruden 1951 r. Niu York, 1951; 2: 1.*]
 6. В. П. 25 літ культурно-освітньої праці на Холмщині (“Просвіта”, “Рідна хата”, “УОТ”). 1917–1942. [В:] *Краківські вісті*. 12.08.1942. №177.
[V. P. 25 lit kulturno-osvitnoi pratsi na Kholmshchyni (“Prosvita”, “Ridna khata”, “UOT”). 1917–1942. [V:] *Krakivski visti*. 12.08.1942; 177.]
 7. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Львів, 2003. Вип. 10. 810 с. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність).
[Volyn i Kholmshchyna 1938–1947 rr.: polsko-ukrainske protystoiannia ta yoho vidlunnia. Doslidzhennia, dokumenty, spohady / In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv, 2003; 10. 810 s. (Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist)]
 8. Всегоренко, М. По українних волостях. Довідки про минуле і згадки з мандрівки. Прага: Пробоєм, 1940. 72 с.
[Vsehorenko, M. Po okrainnykh volostiakh. Dovidky pro mynule i zghadky z mandrivky. Praha: Proboiem, 1940. 72 s.]
 9. Грінвальд, М. Холмський театр (спогад). [В:] Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи). Вінніпег; Торонто: Літопис УПА, 1968, 417–419 (Волиніяна; XVII).
[Grinvald, M. Kholmskyi teatr (spohad). [V:] Pasternak Ye. Narys istorii Kholmshchyny i Pidliashshia (novishi chasy). Vinnipeg; Toronto: Litopys UPA, 1968, 417–419 (Volyniiana; XVII)]
 10. Дзюбина, С. І ствердни рук діло наших. Спогади. Варшава. Український архів, 1995.
[Dziubyna, S. I stverdny ruk dilo nashykh. Spohady. Varshava. Ukrainskyi arkhiv, 1995.]
 11. Документи з фонду Володимира Кубійовича. Звіт зі службової поїздки Івана Герасимовича по Підлящині й Холмщині в часі від 6.12.1940 до 21.01.1941. [В:] Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи 3. Чернівці: Букрек, 2015, 436–461.
[Dokumenty z fondu Volodymyra Kubiiovycha. Zvit zi sluzhbovoi poizdky Ivana Herasymovycha po Pidliashchyni y Kholmshchyni v chasi vid 6.12.1940 do 21.01.1941.]

- [V:] Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty 3. Chernivtsi: Bukrek, 2015, 436–461.]
12. Дорошенко, Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 69 с.
[Doroshenko, D. Pravoslavna tserkva v mynulomu y suchasnomu zhytti ukrainskoho narodu. Berlin, 1940. 69 s.]
 13. За нове Підляшшя. [В:] *Холмська земля*. 17.01.1943. №3.
[Za nove Pidliashshia. [V:] *Kholmska zemlia*. 17.01.1943; 3.]
 14. За рідну церкву і мову. [В:] *Холмська земля*. 30.05.1943. №22.
[Za ridnu tserkvu i movu. [V:] *Kholmska zemlia*. 30.05.1943; 22.]
 15. З Життя Холмщини. [В:] *Краківські вісті*. 15.08.1942. №180: 6.
[Z Zhyttia Kholmshchynu. [V:] *Krakovski visti*. 15.08.1942; 180: 6.]
 16. З Життя Холмщини. [В:] *Краківські вісті*. 16.09.1942. №205: 4.
[Z Zhyttia Kholmshchynu. [V:] *Krakovski visti*. 16.09.1942; 205: 4.]
 17. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968) / упоряд.: В. П. Ляхощкий та ін.; Держкомархів України, УДНДІАСД. Київ, 2001. Т. 2. 478 с.
[Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohiiienka (mytropolyta Iariona) (1907–1968) / uporiad.: V. P. Liakhotskyi ta in.; Derzhkomarkhiv Ukrainy, UDNDIASD. Kyiv, 2001; 2. 478 s.]
 18. Карватюк-Пусько, В. “Не ти будеш це жито збирати”. [В:] Іваник, М. (упоряд). Кров українська, кров польська. Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах. Торонто; Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014, 218–249.
[Karvatiuk-Pusko, V. “Ne ty budesh tse zhyto zbyraty”. [V:] Ivanyk, M. (uporiad.) Krov ukrainska, krov polska. Trahediia Kholmshchynu ta Pidliashshia v rokakh 1938–1948 u spohadakh. Toronto; Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniky, 2014, 218–249.]
 19. Кедрин, І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью Йорк: Червона калина, 1976. 721 с.
[Kedryn, I. Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari. Niu York: Chervona kalyna, 1976. 721 s.]
 20. Колянчук, О. Спогади про пережите. [В:] Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи 2. Чернівці: Букрек, 2014, 446–447.
[Kolianchuk, O. Spohady pro Perezhyte. [V:] Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty 2. Chernivtsi: Bukrek, 2014, 446–447.]
 21. Копії церковних метричних записів та україномовний переклад частини статті “Малий Василів у Кремлі”. [В:] Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи 2. Чернівці: Букрек, 2014, 787–789.
[Kopii tserkovnykh metrychnykh zapysiv ta ukrainomovnyi pereklad chastyny statti “Malyi Vasyliv u Kremli. [V:] Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty 2. Chernivtsi: Bukrek, 2014, 787–789.]
 22. Крип’якевич, І. Спогади (Автобіографія). [В:] Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. 2001, 77–140.
[Krypiakevych, I. Spohady (Avtobiohrafii). V:] Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. 8: Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi. 2001, 77–140.]
 23. Кубійович, В (а). Мені 70. Париж; Мюнхен: НТШ, 1970. 135 с.
[Kubiiovych, V. (a). Meni 70. Paryzh; Miunkhen: NTSh, 1970. 135 s.]
 24. Кубійович, В (б). Мені 85. [В:] НТШ. Париж; Мюнхен: Молоде життя, 1985. 307 с. портр.
[Kubiiovych, V. (b). Meni 85. [V:] NTSh. Paryzh; Miunkhen: Molode zhyttia, 1985. 307 s.]

25. Кубійович, В (в). Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. 664 с.
[Kubiiovych, V. (v). Ukrainci v Heneralnii Hubernii, 1939–1941. Istoriiia Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu. Chikago: Vyd-vo Mykoly Denysiuka, 1975. 664 s.]
26. Кубійович, В. (г) Етнічні групи південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939 р. Національна статистика Галичини. Вісбаден: Наукове товариство ім. Шевченка, 1983. 175 с.
[Kubiiovych, V. (h) Etnichni hrupy pivdennozakhidnoi Ukrainy (Halychyny) na 1.1.1939 r. Natsionalna statystyka Halychyny. Visbaden: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 1983. 175 s.]
27. Лист молодого селянина з Підляшшя. [В:] *Холмська земля*. 18.04.1943. № 16.
[Lyst molodoho selianyna z Pidliashshia. [V:] *Kholmська земля*. 18.04.1943; 16]
28. Митрополит Іларіон. Біблійні студії. Богословсько-історичні нариси з духовної культури України. Вінніпег: Наша Культура, 1963. Т. 1. 345 с.
[Mytropolyt Ilarion. Bibliini studii. Bohoslovsko-istorychni narisy z dukhovnoi kultury Ukrainy. Vinnipeh: Nasha Kultura, 1963; 1. 345 s.]
29. Національне життя в Андріїві (Володавщина) на Підляшші. [В:] *Холмська земля*. 25.05.1943. № 18.
[Natsionalne zhyttia v Andriievi (Volodavshchyna) na Pidliashshi. [V:] *Kholmська земля*. 25.05.1943; 18]
30. Наші осяги за три роки. [В:] *Холмська земля*. 17.01.1943. №3.
[Nashi osiahy za try roky. [V:] *Kholmська земля*. 17.01.1943; 3.]
31. Ольхівський, Б. Холм, 1940. [В:] Київ: журнал літератури і мистецтва Літературно-мистецького товариства в Філадельфії 3. Листопад–грудень, 1950: 125–126.
[Olkhivskiy, B. Kholm, 1940. [V:] Kyiv: zhurnal literatury i mystetstva Literaturno-mystetskoho tovarystva v Filadelfii 3. Lystopad-hruden, 1950: 125–126.]
32. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1965. 451 с.
[Pankivskiy K. Roky nimetskoї okupatsii. Niu-York; Toronto: Kliuchi, 1965. 451 s.]
33. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег; Торонто: [б.в.], 1968. 466 с.: іл. (Волиніяна; 17).
[Pasternak Ye. Narys istorii Kholmshchyny i Pidliashshia (Novishi chasy). Vinnipeh; Toronto: [b.v.], 1968. 466 s.: il. (Volyniiana; 17)]
34. Салюк, Л. До “раю” в товарному вагоні, а назад – пішки. [В:] Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи 2. Чернівці: Букрек, 2014, 551–558.
[Saliuk, L. Do “raiu” v tovarnomu vahoni, a nazad – pishky. [V:] Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliaskykh ukrainsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty 2. Chernivtsi: Bukrek, 2014, 551–558.]
35. Село Костомолоти, повіт Біла Підляська. [В:] *Холмська земля*. 16.05.1943. № 20.
[Selo Kostomoloty, povit Bila Pidliaska. [V:] *Kholmська земля*. 16.05.1943; 20.]
36. Статут про тимчасову управу православних парохій в Люблинському дистрикті. Краків: Православна Церква на території Генерал-Губернаторства, 1940, 5 <<https://diasporiana.org>. <<https://diasporiana.org.ua/religiya/statutprotymchasovuupravupravoslavnyhparohijvlyublynsk omu-dystrykti/>> 16.12.2020.
[Statut pro tymchasovu upravu pravoslavnykh parokhii v Liublynskomu dystrykti. Krakiv: Pravoslavna Tserkva na terytorii General Gubernatorstva, 1940, 5 <<https://diasporiana.org.ua/religiya/statut-pro-tymchasovu-upravu-pravoslavnyh-parohij-v-lyublynskomu-dystrykti/>> 16.12.2020.]
37. Українська урядова мова в судах Краківської області. [В:] *Холмська земля*. 28.02.1943. №9.
[Ukrainska uriadova mova v sudakh Krakivskoi oblasti. [V:] *Kholmська земля*. 28.02.1943; 9.]

38. Український православний вісник № 3–6. 1941: 9–10.
[Ukrainskyi pravoslavnyi visnyk 3–6. 1941: 9–10.]
39. Холевчук-Кіндерська, Р. Спогади про життя і депортацію українців Холмщини. [В:] Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи 2. Чернівці: Букрек, 2014, 608–612.
[Kholevchuk-Kinderska, R. Spohady pro zhyttia i deportatsiiu ukraintsiv Kholmshchyny. [V:] Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty 2. Chernivtsi: Bukrek, 2014, 608–612.]
40. Холмська земля. 24.01.1943. №4.
[Kholmсka zemlia. 24.01.1943; 4.]
41. Homo Politicus (Іван Кедрин-Рудницький). Причини упадку Польщі. Краків: Українське видавництво, 1940. 364 с.
[Homo Politicus (Ivan Kedryn-Rudnytskyi). Prychyny upadku Polshchi. Krakiv: Ukrainske vydavnytstvo, 1940. 364 s.]

A FRAGMENT OF THE SOCIAL HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: SOCIAL FUNCTIONS IN THE ETHNICALLY MIXED LANDS OF THE GENERAL GOVERNORATE DURING THE SECOND WORLD WAR (1939-1945)

Halyna Matsyuk

Department of General Linguistics of Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.

Abstract

Background: In historical sociolinguistics, the social functions of the Ukrainian language are examined across different periods in its social history. The functions of the language in the territory of the quasi-state formation of the General Governorate during the Second World War have never been examined through the lens of sociolinguistics. Therefore, this study is the first attempt to address this gap in the social history of Ukrainian as a minority language.

Purpose: The purpose of the article is to investigate trends in the development of the functions of the Ukrainian language in public life. The database for analysis consists of more than 400 metalinguistic pieces of evidence of language use (units of analysis) from 42 sources of various genres (memoirs, scientific works of event participants, published archival documents). Methods: elements of discourse analysis, biographical, sociolinguistic reconstruction.

Results: Using the results obtained, we can determine the demographic, cultural, and communicative indicators of language use in the Ukrainian community. Ukrainian was not only a language of interpersonal communication for Ukrainians, but also a language of school education and a subject of study, a language of interpersonal communication for students in newly opened schools, as well as the language of Orthodox Church worship and documentation.

Discussion: The development of the functions of Ukrainian as a minority language was facilitated by the activities of the only organization allowed by the Nazi regime, namely the Ukrainian Central Committee. It was reinforced by the desire of speakers to realize their identity at school and in the Church.

An important aspect of the study is the creation and analysis of a new database, in particular, lexical and grammatical indicators of communicative practices of Ukrainians from various territories of the General Governorate in 1939-1945.

Keywords: historical sociolinguistics, the social history of the Ukrainian language, Ukrainian as a minority language, sociolinguistic portrait of native speakers, attitude to language, language functions.

Vitae

Halyna Matsyuk is Doctor of Physiological Sciences, Professor of the Department of General Linguistics of Ivan Franko National University of Lviv. Scientific interests: historical

sociolinguistics, geolinguistics, socioonomastics, everyday linguistics, language policy, language situation, the language of politics.

Correspondence: h_matsyuk@yahoo.com

Надійшла до редакції 24 вересня 2022 року
Рекомендована до друку 15 жовтня 2022 року